Dünyamalı VƏLİYEV
Azərbaycan Universitetinin "Ümumi iqtisadiyyat" kafedrasının müdiri, i.e.n. dos

Qlobal iqtisadi inteqrasiya proseslərinin nəzəri əsaslarına dair

Qloballaşma dövründə təsərrüfat həyatının beynəlmiləlləşməsi və inteqrasiya prosesləri daha əhatəli mahiyyət almağa başlamışdır. Amerika iqtisadçısı Martin Шоунун qeyd etdiyi kimi: "Yaşadığımız dövrün əsas tarixi dəyişikliyini başa düşmək bizim iqtisadi, mədəni və siyasi transformasiyalar arasındakı, eləcə də bazarlar, dövlət institutları və sosial hərəkatlar arasındakı əlaqəni başa düşməyimizlə bağlıdır".

Qloballaşma iqtisadi və mədəni proseslə eyniləşdirildiyi müddətdə daha geniş mənada qlobal dəyişiklik daha siyasi xarakter daşıyır. Qlobal siyasət demokratik plüralizm, environmentalizm (ətraf mühiti qorumaq), gender siyasəti və antirasizmin artmasında və hətta onların milliliklə qloballığın münasibətlərini tez-tez qarışdıran konkret formalarında (məsələn, onların çoxu antiqloballaşma ideyası ilə əlaqəlidir) görünə bilər. Qlobal siyasət dövlət sistemindəki transformasiyalar, xüsusilə gücün dominant Qərb sistemindən əldə edilən qlobal dövlətin formalaşmasına istiqamətlənən tendensiya ilə də ziddiyyətə malikdir" [1, s.31].

Digər Amerikan iqtisadçıları A. Kruqman və M. Obstfeld isə haqlı olaraq göstərirlər ki, "Beynəlxalq iqtisadiyyat nəzəriyyələrinin təməl problemi nə etmək lazım olduğu haqqında hansısa dünya dövlətinin müdaxiləsi olmadan müxtəlif ölkələrin xarici ticarət və valyuta siyasətində harmoniya yaradılmasından ibarətdir" [2, s. 6].

İnformasiyaya əsaslanan istehsal və rəqabətin beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində formalaşan qloballaşma ölkələrarası asılılıq, regionallaşma və hər bir regionda diversifikasiyanın durmadan artması ilə xarakterizə edilir, tarixən formalaşmış iqtisadi coğrafiyanın dəyişdirilməsinə doğru aparır [3. s.119].

Hər bir ölkədə geniş təkrar istehsal prosesinin mühüm amillərindən biri olan beynəlxalq əmək bölgüsü (BƏB) milli iqtisadiyatla qlobal iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsini şərtləndirir, zəruri beynəlxalq iqtisadi proporsiyaları formalaşdırır və inkişaf etdirir.

Təbii sərvətlərin milli dövlətlər arasında qeyri-bərabər bölgüsü BƏB-in mövcudluğunu şərtləndirir və hər bir ölkə ərazisində milli iqtisadiyyatın formalaşmasının əsasını təşkil edir. Lakin qloballaşma dövründə baş verən informasiya və texnologiya inqilabları təbii şəraitin və təbii sərvətlərin həlledici rolunu ikinci plana keçirir. Müasir dövrdə hər bir ölkədə sosial-iqtisadi tərəqqi informasiya və texnologiya sahəsində durmadan baş verən dəyişikliklərdən necə və nə dərəcədə istifadə olunmasından asılıdır.

PDF processed with CutePDF evaluation edition www.CutePDF.com

Ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələr də BƏB sahəsində özünü göstərən təmayüllər nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Qloballaşma prosesləri sənaye ölkələrində irimaşınlı sənayenin inkişafının daha da sürətlənməsi ilə nəticələnir. Bu isə istehsalın miqyasını əvvəllər görünməmiş dərəcədə artırmaqla onların satışı və xammal mənbələri uğrunda dünya bazarlarında gedən mübarizəni olduqca kəskinləşdirir. Amerika iqtisadçısı Phillip G. Cerny in göstərdiyi kimi : "Bu gün bizim son bir əsr yarımda tanıdığımız dövlətlər onların funksiyalarını, rollarını və fəaliyyətlərini ciddi şəkildə dəyişdirən və məhdudlaşdıran güc sistemlərinin yenidən qurulmasına nail olurlar" [1, s. 115]. Digər tərəfdən isə İEOÖ-lərin elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə etmə zərurəti də durmadan artır.

Qloballaşma da, əslində bu ehtiyacların təsiri altında yaranmış və inkişaf edir. Beynəlxalq əmək bölgüsü dərinləşdikcə kapital və maliyyənin, işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti genişlənir.

Qərbin aparıcı tədqiqatçılarının BƏB-in modernləşdirilməsi sahəsindəki görüşlərini iki qrupa bölmək olar:

1. Ölkələrin qarşılıqlı asılılığının müxtəlif variantları.

2. Mövcud BƏB modelinin yenidən qurulmasına yönəlmiş tövsiyələr.

Xarici asılılıq nəzəriyyəsi 20-ci illərdə "Üçüncü dünya" ölkələrində populyarlıq qazanmağa başlamışdır [4].

Sözügedən nəzəriyyəyə əsasən, zəif inkişaf etmiş ölkələr varlı İEÖ tərəfindən istismar olunur və ölkələrin yoxsulluğu onların dünya iqtisadiyyatına necə inteqrasiya olumasından asılıdır. Nəzəriyyəyə görə, gələcək inkişafın təmin olunmasında zəif inkişaf etmiş ölkələr üzərindəki müstəmləkəçiliyin təsirləri nəzərə alınmalıdır. Sözügedən nəzəriyyə qeyd edir ki:

- Kasıb ölkələr varlı ölkələr üçün təbii resurslar, ucuz işçi qüvvəsi və onların texnologiyaları üçün bazar rolunu oynayır.
- İEÖ müxtəlif siyasət və təşəbbüslər vasitəsilə kasıb ölkələri özlərindən asılı vəziyyətə salırlar.
- Asılı ölkələr İEÖ-in təsirlərinə müqavimət göstərdikdə isə varlı ölkələr tərəfindən onlara tətbiq edilən iqtisadi sanksiyalarla, hərbi təcavüzlə və güclü nəzarətlə üzləşirlər.

Bu nəzəriyyə ilk dəfə P.Baranın artım barədə əsərində öz əksini tapmışdır. O qeyd edirdi ki, qərbin İEÖ əslində İEOÖ-in yoxsulluqdan azad olmasına mane olur. Baran həmçinin vurğulayır ki, İEOÖ əldə etdikləri mənfəətləri iqtisadi artıma səbəb olacaq sərmayə qoyuluşlarına yatırmırlar. Baranın nəzəriyyəsini təkmilləşdirən A. Frank qeyd edirdi ki, Qərbin burjuaları İEOÖ-i inkişafını ləngitməklə öz hazır malları üçün bazar və zavodları üçün isə ucuz xammal təchizatını təmin edirlər. Bu yolla da İEOÖ İEÖ-dən asılı vəziyyətə düşürlər. Kapitalist ölkələrdə üçüncü dünya ölkələrinin dominant təbəqələri ilə alyans yaradaraq həmin ölkələrin inkişafına mane olmuşdur. Kapitalist ölkələrdən asılı olan üçüncü dünya ölkələrinin dominant təbəqələri Qərb ölkələrinə xammal ixrac etməklə gəlir əldə edir və birinci dünya ölkələrindən bahalı mallar idxal edirlər. Sözügedən nəzəriyyə ölkələri 2 müxtəlif inkişaf kateqoriyasına - mərkəz və periferiyaya bölmüşdür. Mərkəzə inkişaf etmiş və müstəm-

ləkəçi dövlətləri, periferiyaya isə inkişaf etməkdə olan və müstəmləkə dövlətləri daxildir. Mərkəz periferiyanı istismar edir və müstəmləkəçilik nəticəsində inkişafını təmin etmiş olur.

Bu nəzəriyyəyə görə, Qərbin şirkətləri İEOÖ-in bazarlarına girməyə, oradakı ucuz işçi qüvvəsindən istifadə etməyə can atır, kapitaltutumlu və ekoloji cəhətdən zərərli zavodları bu ölkələrə köçürür. Lakin həmin ölkələrə özlərinin tədqiqat və inkişaf potensialını ixrac etmirlər. Nəticədə, üçüncü dünya ölkələrinin sənayeləri "ikinci nəsil" texnologiyalara əsaslanır, xaricdən gətirilən xammal istifadə edən əcnəbilərə məxsus olur, az sayda iş yerləri açılır və ölkə iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən digər istehsalçılar ilə az bağlılıq yaranır. Eyni zamanda, üçüncü dünya ölkələrinin xarici valyuta ehtiyatları azalır, çünki xarici şirkətlər öz mənfəətlərini ölkələrinə göndərirlər. Bununla əlaqədar olaraq, üçüncü dünya ölkələri xarici valyuta əldə etmək üçün daha çox xammal ixrac etməyə məcbur olurlar. Buna görə, üçüncü dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarının sağlamlığı inkişaf etmiş ölkələrə xammal ixrac etməkdən asılı olacaqdır. Bununla yanaşı, iş yerləri açılmadığından həmin ölkələrin əhalisi bu artımın yalnız kiçik faydasını görəcəklər. Ona görə də, üçüncü dünya ölkəlrində baş verən hər hansı iqtisadi inkişaf müəyyən sosial inkişafa gətirib çıxaracaqdır, lakin yenə də birinci dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarının inkişafı ilə müəyyən olunacaqdır. Elə bu səbəbdən də, sözügedən nəzəriyyənin nümayəndələri qeyd edirdilər ki, İEOÖ öz davamlı inkişaflarını İEÖ-dən asılı olmaqla təmin edə bilməzlər. Bununla əlaqədar olaraq, üçüncü dünya ölkələrinin müstəqil milli inkişaf strategiyasına ehtiyacları vardır. Həmin ölkələr birinci dünya ölkələrindən asılı olaraq inkişaf etməməli, iqtisadi cəhətdən öz tələblərini təmin edə bilməlidirlər.

Qeyd olunmalıdır ki, bütün dünya ölkələri bu və ya digər dərəcədə bir-birlərindən asılıdırlar. Həmçinin, hər bir ölkə özünün iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün digər ölkələrlə iqtisadi və ticarət əlaqələri qurur. Qloballaşma şəraitinin bütün dünya ölkələri qarşılıqlı sürətdə bir-birilərindən asılıdırlar və özlərinin iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədilə öz səylərini əsirgəmirlər.

ABŞ iqtisadçısı R. Kuper qarşılıqlı asılılıq problemini müxtəlif nöqteyi nəzərdən araşdırır. Onun fikrinə görə, dörd növ qarşılıqlı asılılıq mövcuddur:

1. Struktur asılılığı. Ölkələr bir-biri ilə o qədər qarşılıqlı asılılıq vəziyyətindədirlər ki, hər hansı bir ölkənin iqtisadiyyatında baş verən əhəmiyyətli dəyişiklik dərhal digər ölkələrdə əks-səda doğurur.

2. İqtisadi siyasət sahəsində qarşıya qoyulan məqsədlərin qarşılıqlı asılılığı;

3. İqtisadi inkişafın xarici amillərinin qarşılıqlı asılığı.

4. Siyasi cəhətdən qarşılıqlı asılılıq [5].

Göstərilən nəzəriyyələr qloballaşma dövründə BƏB sisteminin modernləşdirilməsi sahəsində digər nəzəriyyələrin meydana çıxmasına şərait yaratmışlar.

BƏB modernləşdirilməsi və milli dövlətlərin bu prosesə uyğunlaşması ideyalarının əsas məzmunu ondan ibarətdir ki, İEOÖ himayəçilik siyasətindən imtina etməlidirlər və xarici kapitalın ölkəyə daha çox daxil olması üçün şərait yaratmalıdırlar. İEOÖ-

in çoxu həmin nəzəriyyələrin işığında "açıq qapı" siyasətini həyata keçirir, müştərək müəssisələrin, azad iqtisadi zonaların yaradılmasını sürətləndirirlər.

Bu sahədə Cənubi-Şərqi Asiya və Latın Amerikası ölkələri xeyli nailiyyətlər əldə etmişlər. Bununla yanaşı, onlar himayəçilik siyasətindən də tam imtina etməyiblər. Onlar himayəçilik rejiminin yumşaldılması siyasətinin İEÖ tərəfindən də həyata keçirilməsini tələb edirlər.

Qloballaşma dövründə BƏB sisteminin modernləşdirilməsi ideyasının əsas məzmununu İEOÖ-lərin sənayeləşmə siyasətinin sahə strukturunun yeni istiqamətlərinin müəyyən edilməsi təşkil edir. Onlara təklif olunur ki, İEÖ-in ehtiyaclarını ödəmək üçün əməktutumlu, materialtutumlu, standartlaşdırılmış məhsul və məmulatların istehsalına üstünlük versinlər. Həmin məhsulların ixracı hər vasitə ilə stimullaşdırılsın. İEÖ isə yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi tələb olunan elmi-texniki tərəqqinin özünü çox göstərdiyi sahələrin inkişafına üstünlük verməlidirlər [5].

80-cı illərdə ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya və AFR-da konservativ hökumətlərin hakimiyyətə gəlməsi iqtisadi nəzəriyyədə və siyasətdə neoklassik əksinqilab ilə nəticələndi. Onlar İEÖ-lərdə məcmuu təklifin stimullaşdırılmasına və dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsinə üstünlük verdilər. Həmin nəzəriyyənin tərəfdarları üçüncü dünya ölkələrində iqtisadiyyata dövlət müdaxilələrinin ixtisar olunması ideyasını irəli sürdülər. Həmin ideyalar aparıcı beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar olan BVF və Dünya bankı tərəfindən qəbul olundu. Ona görə də azad bazar ideyalarını əsas götürən neoklassik məktəbin nümayəndələri asılılıq nəzəriyyəsinin tərəfdarlarına qalib gəldilər. Onlar hesab edirdilər ki, bazarlara sərbəstlik verməklə, dövlət müəssisələrini özəlləşdiməklə, ixracatın qarşısındakı maneləri götürməklə və xarici kapitalı cəlb etməklə iqtisadi inkişafı sürətləndirmək mümkündür.

Asılılıq nəzəriyyəsi tərəfdarlarından fərqli olaraq neoklassiklər hesab edirdilər ki, üçüncü dünya ölkələri öz inkişafında İEÖ-lərin irticaçı siyasətlərinə görə deyil, iqtisadiyyata dövlət müdaxilələrinin yüksək olmasına görə geri qalırlar.

Neoklassik nəzəriyyənin nümayəndələrindən biri olan P. Bauer qeyd edirdi ki, üçüncü dünya ölkələrinin əhalisi, xüsusən də kənd yerlərində yaşayanlar bazar rasionallığının qaydalarına əməl etmirlər. Bauer hesab edir ki, dövlət yox, fərdlər iqtisadiyyatın sahibkarlığını təmin etməlidirlər. Bu nəzəriyyənin digər nümayəndəsi T.Şults isə qeyd edirdi ki, kəndli fermerlər fermalarında çox az vaxt və kapital işlədirlər. Bunun səbəbi isə dövlət siyasətinin həmin fermerlərin bir sahibkar kimi formalaşmasına göstərdiyi mənfi təsirlə bağlıdır. Belə ki, dövlət siyasəti ya həmin fermerləri kapitaldan məhrum edir, ya da kənd təsərrüfatındakı qazancları çox aşağı endirir.

Bu nəzəriyyənin digər nümayəndələri C.Bhaqvatı, V.Ramasvami, H.Conson, B.Balassa, Ə.Kruqer və V.Korden əsas diqqəti proteksionizmin itkilərinə və valyutanın həddən artıq yüksək qiymətləndirilməsinə yönəltmişlər [2, 3]. Onlar hesab edirdi ki, üçüncü dünya ölkələri bazara və özəl təşəbbüsçülüyə sərbəstlik verməklə ehtiyatların səmərəli bölgüsünü və sürətli inkişafı təmin edə bilərlər. Buna misal olaraq, Cənubi-Şərqi Asiya

ölkələri göstərilir [4, 5]. Lakin üçüncü dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərdi ki, neoklassik nəzəriyyələr uzun müddətli perspektivdə özünü heç də həmişə doğrultmur. Xüsusən, keçid iqtisadiyyatı ölkələrində sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində bazar mexanizminə bir mənalı şəkildə üstünlük verilməsi və dövlət tənzimləmələrinin rolunun zəiflədilməsi həmin ölkələrdə mövcud problemlərin üzunmüddətli perspektivdə həllini sürətləndirə bilməz. Amerikan tədqiqatçısı Manuel Kastelsin fikrinə görə, qlobal proseslər dərinləşdikcə rəqabət mübarizəsi dünyanın iqtisadi mərkəzləri, regionları və ölkələri arasında getdikcə kəskinləşir, BƏB sisteminin strukturunda ciddi dəyişikliklər baş verir. [3. 5]. Yeni BƏB anlayışı qlobal iqtisadiyyatda dörd əsas istehsalçılar qrupunun mövqeni əks etdirir: ixtisaslı əməyə əsaslanan yüksək dəyər istehsalçıları; az əmək haqqı ödəmələrinə əsaslanan miqdarca böyük həcmdə məhsul istehsalçıları; təbii ehtiyatlara əsaslanan xammal istehsalçıları; qiymətdən düşmüş məhsul istehsalçıları. Lakin həmin müxtəlif növ əmək bölgüsü ölkə bölgüsü ilə uyğun gəlmir. Onlar qlobal iqtisadiyyatın informasiya infrastrukturundan istifadə edilməklə şəbəkə və axınlar şəklində təşkil olunurlar. Coğrafi cəhətdən onlar planetin bir sıra regionlarında təmərküzləşir və qlobal iqtisadiyyata diferensial xarakter verirlər. Lakin yeni BƏB ölkələr arasında deyil, yuxarıda göstərilən dörd əmək növü şəklində qlobal iqtisadiyyatda şəbəkə və axınlar şəklində yerləşdirilmiş iqtisadi agentlər arasında baş verir. Həmin dörd mövqe bütün ölkələrdə mövcuddur və onlar öz reallığı və məqsədləri baxımından qlobaldırlar. Hətta ən marjinal iqtisadiyyatda belə, az da olsa, yüksək dəyər istehsalçıları mövcuddur və əksinə, ən qüdrətli iqtisadiyyatda da, marjinal seqmentlər mövcuddur (Məs. Nyu-York, Osaka, London və yaxud Madriddə).

BƏB-də mövqe, prinsip etibarilə, ölkənin xarakterindən deyil, onun əmək ehtiyatlarının xüsusiyyətlərindən, bilik səviyyəsindən və onun qlobal iqtisadiyyata daxil olma dərəcəsindən asılı olduğu üçün dəyişikliklər qısa tarixi dövr ərzində baş verə bilər. Bu prosesdə hökumətlərin və biznes strukturlarının fəaliyyəti həlledici rol oynayır. Yeni beynəlxalq əmək bölgüsü, əmək ehtiyatları və texnologiya bazası əsasında formalaşır və hökumətlər və sahibkarların fəaliyyəti ilə istiqamətlənir.

Beləliklə, qloballaşmanın əsas problem sahəsi qloballaşmanın mürəkkəb proseslərinin necə dəyişməsi və necə paylaşdırılmasından, həmçinin etibarlı vəzifələrin mənbələrinin və kollektiv aksiyaların səmərəliliyini saxlamaqdan ötrü ölkələrin imkanlarını sarsıtmaqdan ibarətdir. Faktiki olaraq biz soruşuruq ki, Polanyinin böyük transformasiyası erasında reallaşan əsas struktur şəbəkələri indi fundamental şəkildə dəyişirmi və ya (və necə) qloballaşma prosesində hər hansı böyük transformasiya “dövlətdə öz-özünə baş verəcəkmi?” Beləliklə, müasir iqtisadi proseslər diqqətlə nəzərdən keçirildikdə aydın olur ki, yeni informasiya iqtisadiyyatı qlobal miqyasda fəaliyyət göstərir. Lakin bunu şübhə altına alanlar da vardır. Məsələn, Stiven Koen hesab edir ki, beynəlxalq iqtisadiyyat hələlik qlobal deyildir. Belə ki, bazarlar hətta strateji əhəmiyyətli sənaye sahələri və nəhəng firmalar üçün hələlik tam şəkildə inteqrasiya olunmamışdır; maliyyə axınları valyuta və bank əməliyyat-

larının həyata keçirilməsi sahəsindəki qaydalarla məhdudlaşdırılmışdır; immiqrasiya nəzarəti nəticəsində əməyin mobilliyi azaldılır [3, s.109]. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, qloballaşma təmayülləri hələlik tam reallaşmamışdır. İstehsalın beynəlmiləlləşməsi sahəsində nail olunmuş səviyyə baxımından inteqrasiya birləşmələri formal və real xarakter daşıyır.

Formal inteqrasiya istehsalın elə beynəlxalq ictimailəşməsini nəzərdə tutur ki, onun əsasında ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr BƏB prinsipləri əsasında qarşılıqlı əlaqədar olan ölkələrdə istehsalın inkişaf səviyyəsinin müvafiq parametrləri ilə şərtləndirilməmişdir. İstehsalın beynəlxalq ictimailəşməsi inkişaf edə bilər, amma onun iştirakçıları son nəticəyə təsir edən müxtəlif iqtisadi şəraitdə ola bilərlər. Real iqtisadi inteqrasiya isə istehsalın ictimailəşməsinin elə bir səviyyəsi deməkdir ki, bu zaman iştirakçı ölkələrin əsas sosial-iqtisadi parametrləri nəzərə alınır, təşkilatlanma prosesləri həyata keçirilir.

Д.А.Велиев

О теоретических основах глобальных экономических интеграционных процессов

Резюме

В статье анализируются современные взгляды известных ученных об экономических интеграционных процессах. Отмечается что в условиях глобализации интернационализация хозяйственной жизни и интеграционные процессы приобретает более всеобъемлющий характер.

D.A.Veliyev

The about theoretical basis globally economic integration processes

Summary

The article analyzes the current views of famous scientists on the economic integration processes. It is noted that in the context of globalization and internationalization of economic life integration process becomes more inclusive.

Ədəbiyyat:

1. Qlobal siyasi iqtisadiyyat. Müasir nəzəriyyələr. Bakı, “Poutleqde” nəşriyyatı, 2003, s. 271.
2. Кругмен П.Р., Обстфельд М. Международная экономика. Теория и практика. М., Юнити, с. 769.
3. Мануэль Кастельс. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура. М., ГУ ВШЭ, 2000, с. 607.
4. Микаель Н. Тодоро. Экономическое развитие. - Москва, Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 1997, с. 667.
5. Авдошкун. Международные экономические отношения. М., Юрист, 1999, с. 366.

♦